

IVAN ALDUK

PRILOG POZNAVANJU SAMOSTRIJELA U SREDNJOVJEKOVNOJ DALMACIJI

UDK : 623.44 (497.5 Dalmacija) "13/14"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1. 9. 2007.

Prihvaćeno: 5. 9. 2007.

Ivan Alduk

Konzervatorski odjel u Splitu

HR, 21000 Split

Porinova 2

ialduk@yahoo.com

Autor u nekoliko kratkih crtica pokušava prikazati način širenja i upotrebu samostrijela u srednjovjekovnoj Dalmaciji. Pri tome kombinira pisane izvore, arheološke nalaze i rijetke prikaze toga oružja stvarajući okvir za priču koju je moguće nadopunjavati ponajprije novim arheološkim nalazima. Posebna pozornost pridaje se vremenu 14. i 15. stoljeća, događajima vezanim za Trogirsku komunu i cetinske kneževe Nelipiće te njihovom međusobnom odnosu.

Ključne riječi: samostrijel, Nelipići, Trogir, Trnbusi

Samostrijel (*balista, balestra, balistra*) jedno je od najkontroverznijih oružja ikada upotrebljavanih u povijesti ratovanja.

Godine 1139. Crkveni koncil u Lateranu zabranjuje ovu "...*Bogu odurnu vještinu...*" pod prijetnjom anateme. Jedan od kapitela katedrale St. Sernin u Toulouseu, s kraja 11. stoljeća, ukrašen je među ostalim i demonom koji s obje ruke nateže tetivu samostrijela držeći luk nogama. Tim je prikazom, dakle, jasno iskazano mišljenje Crkve o samostrijelu. U isto vrijeme srednjovjekovnu Europu ovo oružje polako preplavljuje. Premda mu se pripisuje istočnjačko podrijetlo, vjerojatnije je da se samostrijel razvija u Europi i nikada ne nestaje iz europskog naoružanja. Rimska vojska poznaje i koristi to naoružanje. U rimskim izvorima samostrijel se naziva različitim imenima. Veliki samostrijeli se voze na kolima (*carroballista*) i za njih je potrebna posada koja može brojati i do deset ljudi. Manji, kojima može rukovati i jedan čovjek, nazivaju se *scorpiones* ili *manuballista*.¹ Tijekom kasne antike i ranoga srednjeg vijeka njegova se upotreba smanjuje, ali krajem 10. i početkom 11. stoljeća samostrijel se ponovno javio.² Do tog vremena zadržao se kao lovačko oružje.

Europske vojske ga kao napadačko i obrambeno oružje koriste do 16. i početka 17. stoljeća. Na samom početku svojega pojavljivanja vatreno se oružje nikako ne može mjeriti sa snagom i ubojitošću samostrijela.³ Sukladno tome, s vremenom se javlja i veći broj tipova tog oružja, ovisno o materijalu od kojeg je rađeno, mehanizmu za okidanje, promjenama u načinu rato-

¹ Način upotrebe samostrijela u rimskoj vojsci, razlike, izvori itd., vidi: Webster 1998, str. 100, 119, 169, 243-245; Goldsworthy 2003, str. 171, 181, 189, 192-193; Bishop/Coulston 2006, str. 88-91, 168-170, 206-208.

² Prilikom provala Vikinga u Francusku i opsade Pariza godine 885. i 886. na zidinama se već upotrebljava veći i jači samostrijel - Gravett 2000, str. 49.

³ Unatoč tome Francuzi su godine 1346. kod Crécyja osjetili sve nedostatke ovog oružja na otvorenom polju te snagu i prednost engleskih "dugih lukova" (*longbow*) - Nicole 1999, str 161, 183, 186, 296; Soar 2005, str. 76-82.

vanja, usavršavanju oklopa itd. Isto je i sa strjelicama tzv. *quadrelli* (radi presjeka samog vrha strjelice) ili *veretoni*.⁴

Nas ovdje ponajviše zanimaju rožnati ili koštani dijelovi samostrijela. Luk samostrijela (katkad i orah) izrađivao se od roga, dok su se pločice s ukrasima te orah za zatezanje tetive izrađivali od kosti.⁵

Kao materijal za izradu luka rog se (stoga i postoje tzv. *balistas de cornu*) češće javlja od 2. pol. 13. stoljeća. Postoji mišljenje da se to događa pod utjecajem Bliskog istoka, kao posljedica križarskih ratova i prihvaćanja nekih istočnjačkih oblika oružja i načina ratovanja.⁶ Venecijanski majstori za izradu luka upotrebljavaju isključivo rogove kozoroga. Tijekom 14. stoljeća velike su se količine johe i rogova divokoze (za lukove samostrijela) uvozile u Europu s južnog dijela Balkana.⁷

Rog se upotrebljavao jer je bio čvršći od drveta, strijelu je izbacivao jače, a bio je manje podložan djelovanju vode i vlage.

Orah (*nux, nocce*) je postojao, po svojoj prilici, na rimskim samostrijelima, no potom se izgubio iz upotrebe; ponovo se javlja tijekom 12. i 13. stoljeća.⁸ Izrađuje se od tvrde kosti ili jelenjeg roga. To je disk čija veličina ovisi o veličini i snazi samostrijela, a na sebi ima dva udubljenja. U poprečno udubljenje bi se zapinjala tetiva (*corda*), a u horizontalno bi se stavljao kraj strijele. Pritiskanjem okidača (*clavis*) s donje strane samostrijela orah bi se okrenuo na svojoj osovinu i otpustio tetivu.

Osim oraha, od roga ili kosti radile su se i manje pločice (vodilice) koje su se pričvršćivale na prednji dio samostrijela, a imale su jedno izduženo udubljenje u koje bi se naslanjala strijela.

Kost, bjelokost ili tamnija goveđa kost, upotrebljavala se za ukrašavanje i oblaganje tijela samostrijela⁹ (sl. 1).

Razdoblje od 13. do 15. stoljeća vrhunac je upotrebe samostrijela. Tada se koriste manji pješački samostrijeli kao i oni veći, tvrđavski (*balista de torno, balista grossa, balista magna*). Unatoč crkvenim zabranama samostrijel kao oružje ulazi u naoružanje dalmatinskih komuna. Korčulanski, Splitski i Trogirski statut navode ga kao naoružanje građana ili posebnih "vojnih jedinica" tzv. *balistarii* ili *balistrarii*.¹⁰ Njegova pojava i razvoj mogu se jasno pratiti u dubrovačkim izvorima.¹¹ Baliste svih vrsta te njihovi dijelovi i strijele nalaze se u prvoj polovici 15. stoljeća u naoružanju šibenskoga kaštela i kula. Njima između ostalog rukuju i brojni plaćenici.¹²

Zadarski statut potanko navodi vrstu i količinu naoružanja koju, ovisno o svojoj veličini i broju mornara, moraju imati svi zadarski brodovi. Gotovo svi imaju samostrijele te rezervne dijelove za njih.¹³ Sredinom kolovoza zadarski trgovci priređivali su i natjecanja sa samostrijelom (...*bravium cum balestra*...)¹⁴

⁴ Petrović 1957, str. 125-135; Petrović 1976, str. 67-83; Nicole 1999, str. 33, 79-80, 130-131, 152-153, 161, 168.

⁵ U dostupnoj literaturi u Hrvatskoj nisam pronašao samostrijel sa sačuvanim rožnatim lukom. Bivši Vojni muzej u Beogradu posjeduje dva takva samostrijela iz 15. stoljeća, vidi Petrović 1957, str. 135-136.

⁶ Petrović 1976, str. 71-72; Nicole 1999, str. 130-131.

⁷ Petrović 1976, str. 72; Nicole 1999, str. 208.

⁸ Najstariji srednjovjekovni samostrijeli imaju drvenu polugu koja otpušta tetivu.

⁹ Bošković 2000, str. 69 (kat. br. 106 i 107); Petrović 1957, str. 135.

¹⁰ Statut grada Splita, knjiga 6, glava XXII; Korčulanski statut, knjiga "Reformacija", glava CXLVIII i CLXXXIX; Statut grada Trogira, 1. knjiga Reformacija, glava 61.

¹¹ Petrović 1976, str. 67-83.

¹² Spisi 1989, str. 32-62, 107-144.

¹³ Zadarski statut, knjiga 4, glava 5, 7, 8, 9, 11. Islamski dio Sredozemlja svoje brodove samostrijelom naoružava već tijekom 11. stoljeća, dok će europske flote to prihvatiti i razvijati u 13. i 14. stoljeću - Nicole 1999, str. 152-153, 208-209.

¹⁴ U spomen na mletačko zauzimanje grada krajem srpnja i tijekom kolovoza u gradu su se priređivale različite igre i natjecanja. Među ostalim i ova, ali i viteški turniri (...*bravium equestre*...), Zadarski statut, knjiga "Reformacija", glava 3, 4 i 5. Ovakve su igre karakteristične za gotovo cijelu srednjovjekovnu Europu, poglavito njezin južni dio, gdje se javljaju i različite "streljačke" družine koje se stavljaju pod zaštitu sv. Sebastijana i Mauricija, Nicole 1999, str. 130.

Trogirski *balistrarii* donekle prednjače pred ostalima. Godine 1386. trogirsko Veliko vijeće donosi odluku po kojoj svake godine kurija grada Trogira mora iz općinske blagajne utrošiti do pet dukata za izradu i dodjelu (pobjedničkoga) plašta trogirskim samostrijelcima (...*pro faciundo et ponendo unum palium balistrariis Tragurii*).¹⁵ Godine 1383. oni se nalaze u pratnji Elizabete Kotromanić, Ludovikove žene.¹⁶ Petnaestak godina kasnije Žigmund Luksemburški će ih pozvati u pomoć protiv Hrvoja Vukčića Hrvatinića.¹⁷

Osim toga, Trogirani tijekom 14. i 15. stoljeća svoje balistarije šalju na različite strane, o svom ili tuđem trošku: dalmatinskome banu, kraljevim službenicima, splitskome knezu, kliškome kaštelanu itd.¹⁸ Podrijetlo, tj. razloge tolike "popularnosti" trogirskih samostrijelaca možda treba tražiti u mletačko-genovskom ratu na Jadranu 1378.-1381. godine. Hrvatsko-ugarski kralj Ludovik pozvat će genovsko brodovlje u svoje luke, jer se njegova flota teško mogla nositi s mletačkom. Genovski admirali Baltazar de Sorba i Lucian Doria izabiru Trogir kao svoju matičnu luku. Jedna od odlučujućih bitaka tog rata odigrat će se upravo pred Trogirom 16./17. studenog 1378. godine.¹⁹ Genovljani su u europskom srednjovjekovlju (uz Gaskonjce) bili najpoznatiji i najcjenjeniji samostrijelci - *balestrieri*.²⁰ Iako kratak, njihov boravak u Trogiru mogao je snažnije utjecati na prihvaćanje samostrijela upravo u tom gradu.

Kako se to oružje preko komuna na obali širi i u unutrašnjost Dalmacije, ulazeći u naoružanje vojnika hrvatskih velikaških obitelji, posebno postaje zanimljiv odnos između cetinskih kneževa Nelipića i Trogira.²¹

Još godine 1339. tadašnji kninski knez Nelipac (Nelipić) u Veneciji nabavlja oružja u vrijednosti od 30 dukata. Među ostalim kupuje i tri baliste.²²

U razdoblju od 1401. do 1415. godine Trogirani će Ivanišu Nelipiću u nekoliko navrata slati baliste, veretone i balistarije (ali i ostale vidove pomoći) koji su knezu bili potrebni u sukobima sa Žigmundom te zbog sve veće turske opasnosti.²³

Arheološki nalazi s tvrđava u Cetini koje su od polovice 14. do polovice 15. stoljeća u vlasti kneževa Nelipića, potvrđuju ove navode. U prvom redu treba istaknuti veliki broj vršaka strijela za samostrijel, tzv. veretona, koje su pronađene na utvrdi Travnik kod sinjskog Potravlja i Čačvini kod Trilja.²⁴ Samo na tim dvjema tvrđavama pronađeno je gotovo stotinu takvih veretona. Sa Čačvine, strateškog mjesta za kontrolu prastarog puta iz Bosne u Dalmaciju potječe i nalaz nekoliko koštanih ili rožnatih "oraha" i opisanih koštanih pločica s vrha samostrijela²⁵ (sl. 2).

Likovni prikazi samostrijela u Dalmaciji su rijetki. Jedan od najljepših, koji prikazuje balistarija u oklopu u trenutku dok metalnom kukom vezanom za pojas (*crochus*) napinje tetivu samostrijela, nalazi se na gotičkom portalu palače Šižgorić u Šibeniku. Iako je dijelom oštećen, prikaz je vrlo vjeran pa se između brojnih detalja na oklopu i opremi javlja i vrlo karakterističan tobolac za veretone samostrijela s proširenim donjim krajem (sl. 3).

Iznenaduje gotovo potpuna odsutnost ovako popularnog oružja na stećcima.²⁶ Likovni prikazi na ovim nadgrobnim spomenicima najčešće su jedini prozor kroz koji možemo zaviriti u život dalmatinske unutrašnjosti tijekom srednjega vijeka.

¹⁵ Statut grada Trogira, 1. knjiga Reformacija, glava 61. Vjerojatno se ne radi o konkretnom plaštu, već je u pitanju nagrada za najboljeg u natjecanjima. Takve nagrade (*palium*) poznate su i u Dubrovniku, Kotoru itd., vidi Lex. Lat., 1978, vol. II, str. 799. Konjanička utrka u Sieni, koja potječe od ovakvih srednjovjekovnih igara, zove se i danas *palio*.

¹⁶ CD XVI, str. 389.

¹⁷ CD XVIII, str. 345.

¹⁸ Lucić 1881, str. 237, 245, 255, 258.

¹⁹ Lucić 1979, str. 675-705; Andreis 1977, str. 111-117; Klaić II, 1972, str. 202-212.

²⁰ Šercer 1980, str. 21; Nicole 1999, str. 128, 183, 196, 296.

²¹ O toj vezi i mogućem trogirskom podrijetlu ove obitelji: Klaić 1899, str. 1-18; Gunjača 1960, str. 38-39.

²² Netočno je napisano ..*bilastis*...; Ljubić, Listine II, str. 42.

²³ Lucić 1881, str. 255, 262; Lucić 1979, str. 822-823; Andreis 1977, str. 147.

²⁴ Milošević 1998, str. 165-166; Gudelj 2006, str. 25.

²⁵ Gudelj 2006, str. 26 (ovom prilikom zahvaljujem kolegi Gudelju na ustupljenoj fotografiji koštanih dijelova samostrijela sa tvrđave Čačvine).

²⁶ Wenzel 1965, str. 248., 249; Bešlagić, 1971; Bešlagić 1982, str. 236.

Primjer iz sela Trbusi u tzv. Gornjim Poljicima koje u srednjem vijeku pripada Poljičkoj kneževini, time postaje zanimljiviji.²⁷ Uz cestu zapadno od sela nalazi se crkvice sv. Luke.

Današnja crkva sagrađena je godine 1709. (na nadvratniku glavnog ulaza uklesana je bosančicom ta godina) na mjestu nekadašnje srednjovjekovne crkvice.

Oko nje je postojalo i groblje sa stećcima, tj. desetak nadgrobnih ploča. Posebno je zanimljiva jedna takva ploča, koja je, zajedno s još nekima, služila kao ograda kasnijeg groblja.²⁸

Ploča je dimenzija 200 x 100 x 35 cm. Dvije trećine njezine gornje plohe uokviruje jedva vidljiva bordura unutar koje su isklesana dva ukrštena koplja, dva karakteristična i jednostavno ukrašena križa, štit s mačem te polumjesec sa zvijezdom.

Rasporedom i odabirom ukrasa stećak pokazuje najviše sličnosti sa stećcima u široj okolici Imotskog (Cista, Rastovac) te u obližnjem Bisku kod Trilja, i mogao bi se datirati u drugu polovicu 14. ili prvu polovicu 15. stoljeća.

S bočne (danas gornje) strane nalazi se prikaz dvojice ratnika s karakterističnim i na stećcima čestim šiljastim "kapama", vjerojatno kacigama. Ratnici su prikazani u trenutku sukoba. Dok desni u ruci drži mač, lijevi ima samostrijel. Jasno se vidi tijelo samostrijela, tetiva i strijela, a način na koji ga ratnik drži najviše govori u prilog upravo tom oružju.²⁹

To je, za sada, jedini prikaz samostrijela na srednjovjekovnim stećcima (sl. 4).

Priču o samostrijelu teško je izložiti na nekoliko kartica teksta. Ovo je samo mali prinos poznavanju tog oružja. Svaka od tema elementarno iznesenih u ovom radu može se dalje širiti i obrađivati, uvodeći nas polako u još uvijek nedovoljno poznati svijet srednjovjekovne Dalmacije i srednjovjekovlja općenito. Upravo na tom području rad fra Luje Maruna ostaje nezamjenjiv i uistinu teško nadmašiv.

²⁷ Litertura za Poljičku kneževinu Pivčević 1921; Pera 1988; Laušić 1991.

²⁸ Tijekom svoje vizitacije godine 1762. splitski nadbiskup Nikola Dinarić boravio je od 26. do 28. lipnja u Trbusima, kad je među ostalim naložio da se oko crkve sv. Luke napravi ograda da ne ulaze životinje. Dio stećaka je vjerojatno tada dospio u ogradu crkve i groblja oko nje, Vlašić 1995, str. 311.

²⁹ Škopalj 1970, str. 211-213, 230. Autor kaže da ovaj ratnik gađa prvoga "...u slabine strijelom iz luka ili neke slične sprave".

LITERTURA I IZVORI

Andreis 1977

P. Andreis, *Povijest grada Trogira I*, Split, 1977.

Bešlagić 1971

Š. Bešlagić, *Stećci-kataloško topografski pregled*, Sarajevo, 1971.

Bešlagić 1982

Š. Bešlagić, *Stećci/kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1982.

Bishop/Coulston 2006

Bishop, M.C./Coulston, J.C.N., *Roman military equipment from the Punic war to the fall of Rome*, Oxford, 2006.

Bošković 2000

D. Bošković, *Hladno lovačko oružje*, Zagreb, 2000.

CD XVI

CODEX DIPLOMATICUS REGNI CROATIAE, DALMATIAE ET SLAVONIAE, vol. XVI. Zagreb, 1976.

CD XVIII

CODEX DIPLOMATICUS REGNI CROATIAE, DALMATIAE ET SLAVONIAE, vol. XVIII. Zagreb, 1990.

Goldsworthy 2003

A. Goldsworthy, *The Complete Roman Army*, London, 2003.

Gravett 2000

C. Gravett, *Medieval Siege Warfare*, Oxford, 2000.

Gudelj 2006

Lj. Gudelj, *Utvrda Čačvina*, Split-Trilj, 2006.

Gunjača 1960

S. Gunjača, *Tiniensia archaeologica-historica-topografica II*, Starohrvatska prosvjeta 7, Split, 1960, str. 7-143

Klaić 1899

V. Klaić, *Rodoslovlje knezova Nelipića...*, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva N.S., 3, Zagreb, 1898.-99. str. 1-18

Klaić 1972

V. Klaić, *Povijest Hrvata I-V*, Zagreb, 1972.

Korčulanski statut

Korčulanski statut. Split: Književni krug, 1995.

Laušić 1991

A. Laušić, *Postanak i razvitak Poljičke kneževine*, Split, 1991.

Lex. Lat. 1978

Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae, vol- I-II: Zagreb, 1973.-1978.

Lucić 1881

I. Lucić (F. Rački), *Notae Ioannis Lucii*, STARINE JAZU, XIII, Zagreb, 1881, str. 211-268

Lucić 1979

I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, Split, 1979

Ljubić, Listine II

Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i Mletačke republike I- X*, Zagreb, 1868.-1891. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium)

Milošević 1998

A. Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split, 1998.

Nicole 1999

D. Nicole, *Medieval Warfare Source Book—Warfare in Western Christendom*, London, 1999.

Pera 1988

M. Pera, *Poljički statut*, Split, 1988.

Petrović 1957

Đ. Petrović, *Samostreli iz zbirke Vojnog muzeja JNA*, VESNIK (Vojni muzej JNA), Beograd, 1957., str. 125-151

Petrović 1976

Đ. Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Vojni muzej (Posebna izdanja, knjiga V), Beograd, 1976.

Pivčević 1921

I. Pivčević, *Povijest Poljica*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLIV (Dodatak), Split, 1921., str. 1-121

Soar 2005

H. D. H. Soar, *The Crooked Stick-A HISTORY OF THE LONGBOW*, Yaedley, 2005.

Spisi 1989

Spisi kancelarije šibenskog kneza Fantina de cha de Pesaro 1441-1443, Šibenik, 1989.

Statut grada Trogira

Statut grada Trogira, Split-Književni krug, 1988.

Statut grada Splita

Statut grada Splita, Split-Književni krug, 1985.

Šercer 1980

M. Šercer, *Oružje u prošlosti*, Zagreb, 1980.

Škobalj 1970

A. Škobalj, *Obredne gomile*, Sv. Križ na Čiovu, 1970.

Vlašić 1995

Dinko Vlašić, *Vizitacije poljičkih župa u XVIII. Stoljeću*, Split, 1995.

Webster 1998

G. Webster, *The Roman Imperial Army of the First an Second Centuries A.D.*, University of Oklahoma Press, 1998.

Wenzel 1965

M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965.

Zadarski statut

Stauta Iadertina/Zadarski statut, Zadar, 1997.

SUMMARY

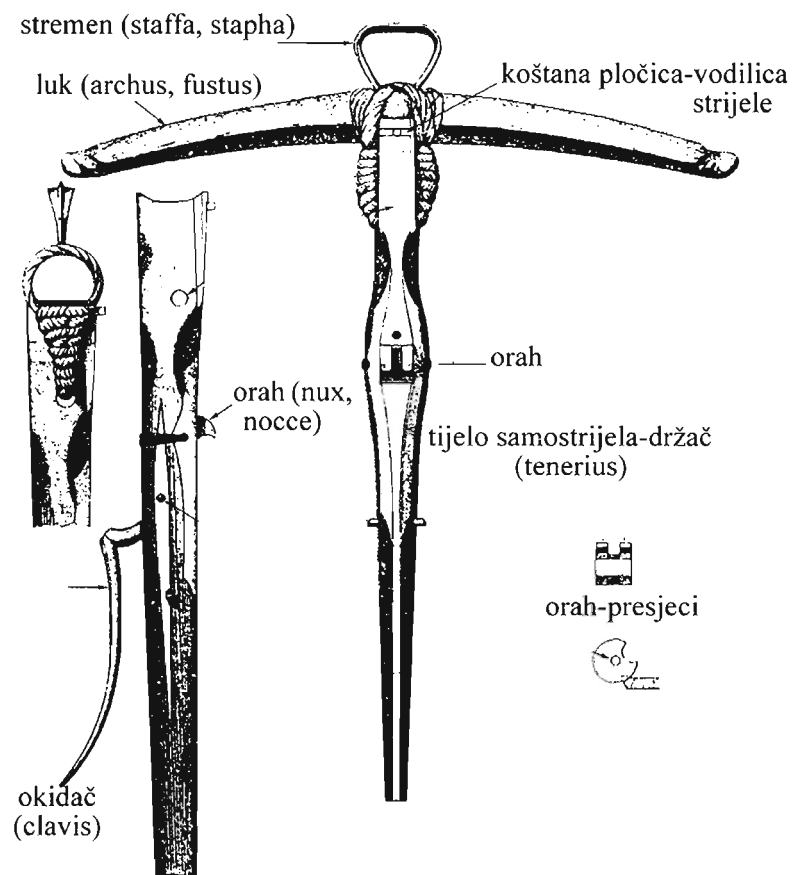
Contribution to understanding the Crossbow in Medieval Dalmatia

Key words: *crossbow, Nelipići, Trogir, Trnbusi*

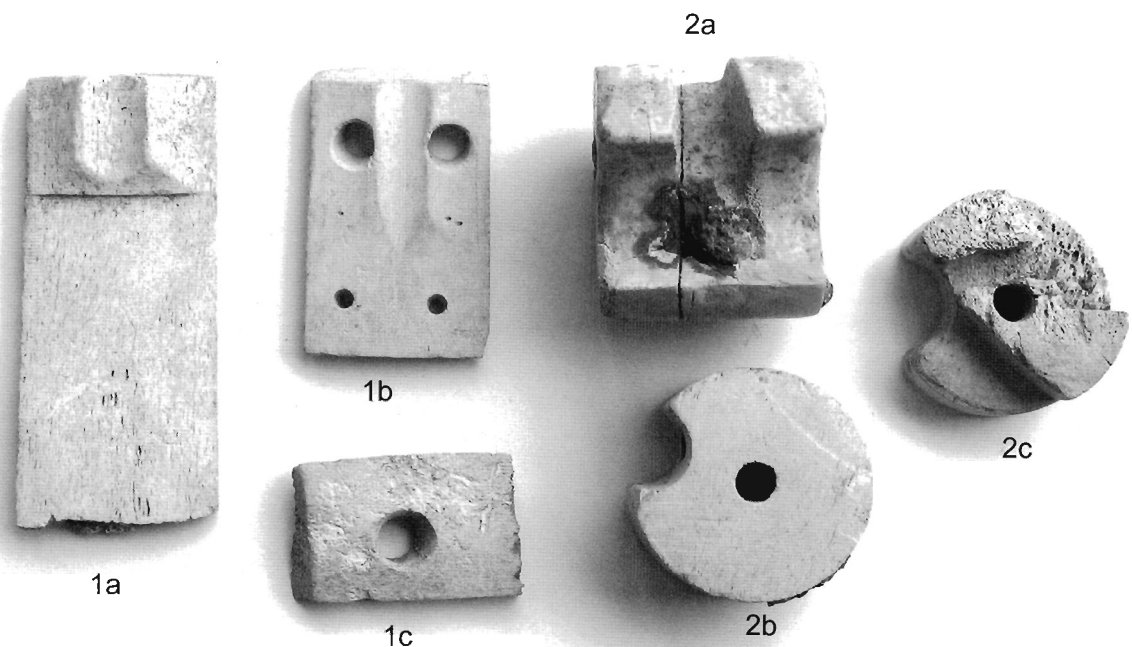
The crossbow (*balista, balestra, balistra*) is one of the most controversial weapons in the history of warfare. During Late Antiquity and the Early Middle Ages its use declined but at the end of the 10th and beginning of the 11th century it reappeared. Up to that time it was retained as a hunting weapon. European armies used it as both an offensive and defensive weapon until the 16th and beginning of the 17th century. The period from the 13th to 15th centuries represents the peak of the crossbow's use. Despite being banned by the church, the crossbow was used as a weapon by Dalmatian armed communities. The statutes of Korčula, Split, Zadar and Trogir as well as numerous documents from Dubrovnik mention it as a weapon for their citizens or special "military units", the so-called *balistarii* or *balistrarii*. The Trogir *balistrarii* were somewhat more advanced than the others. Despite being short-lived, the Genoese stay in Trogir from 1378 to 1381 could have had a strong influence on the acceptance of the crossbow in that city. As this weapon spread from coastal communities more widely and into the interior of Dalmatia, entering into the weaponry of the soldiers of Croatian noble families, the relationship between the Cetina dukes of Nelipići and Trogir became particularly interesting. Archaeological finds from the fortresses in the duchy of Cetina which were under the control of the dukes of Nelipići from the mid-14th to the mid-15th century confirm the numerous references in written sources to the sending of crossbows, *veretoni* (crossbow bolts) and *balistarii* (and also other types of help) to Ivaniš Nelipić from Trogir.

Pictorial depictions of crossbows in Dalmatia are rare. One example from the village of Trnbusi in so-called Gornja Poljica which in the Middle Ages belonged to the duchy of Poljica, is therefore of greater interest. There a duel is depicted on a *stećak* between two warriors, one of whom is certainly carrying a crossbow. This is, for now, the only depiction of a crossbow on a medieval *stećak*.

Translation: Nicholas Philip Saywell

Sl. 1. Osnovni dijelovi samostrijela

Sl. 2. Koštani i rožnati dijelovi samostrijela (1a-c, pločice – 2a-c, orasi), foto: Lj. Gudelj

Sl. 3. Prikaz balistarija na portalu palače Šižgorić u Šibeniku, 15. stoljeće, foto: I. Alduk

Sl. 4. Prikaz dvovoja na bočnoj strani stečka kod crkve sv. Luke u Trnbusima, foto: I. Alduk